

**FAN, TA'LIM, TEXNOLOGIYA VA ISHLAB CHIQRISH
INTEGRATSIYASI ASOSIDA RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI
VOLUME-2, ISSUE-4**

**XIX OXIRIDA SAMARQAND VILOYATIDA ROSSIYA IMPERIYASI
MUSTAMLAKACHILIK HUKMRONLIGINING O'RNATILISHI VA
MA'MURIY TUZILISHI**

Mamatmuradov Og'abek

Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti

Magistr

XIX asr ikkinchi yarmiga kelib, Rossiya imperiyasi Markaziy Osiyo ustidan o'z hukmronligini mustahkamlab, bu hududlarni o'zining mustamlakachilik siyosati doirasida boshqara boshladi. Samarqand viloyati ham bu siyosatning markaziy nuqtalaridan biriga aylandi. 1868-yilda Rossiya imperiyasi qo'shinlari tomonidan Buxoro amirligining muhim shaharlari – Samarqand va uning atrofidagi hududlar egallandi. Natijada, 1868-yil 19-oktabrda imzolangan sulh bitimi asosida Samarqand va unga yaqin joylar Rossiyaga o'tib, u yerda imperiya ma'muriyati joriy qilindi.

Bu davrdan boshlab, Samarqand viloyati Turkiston general-gubernatorligi tarkibidagi Zarafshon okrugi sifatida tashkil etildi. Zarafshon okrugi bevosita general-gubernatorga bo'ysundirildi, bu esa u yerda Rossiya hukmronligining kuchliroq joriy etilishiga olib keldi. Bu hududda rus harbiy-gubernatorlari tomonidan boshqaruv amalga oshirildi. Dastlabki yillarda, masalan, general A.A. Abramov (1868–1873) Samarqand viloyatining harbiy va ma'muriy boshqaruvini olib bordi¹. U ko'plab islohotlarni amalga oshirib, Rossiyaning mustamlaka maqsadlariga mos ravishda viloyatni qayta tashkil etdi.

Samarqandda harbiy garnizonlar joylashtirilib, rus askarlari soni orttirildi. 1870-yillarga kelib, Samarqandda ruslar tomonidan qurilgan harbiy istehkomlar va inshootlar paydo bo'ldi. Shahar ichida imperiya ma'muriyatining turli idoralari faoliyat ko'rsata boshladi. 1871-yilga kelib, Zarafshon okrugi to'liq Rossiya imperiyasi qonunlari asosida boshqarila boshlandi. Viloyatda soliq yig'ish, sud tizimi va yerga egalik qilish masalalari Rossiya qonunchiligiga moslashtirildi.

Shuningdek, mustamlakachilik siyosatining bir qismi sifatida ruslar ko'plab maktablar, cherkovlar va boshqa ma'muriy binolar qurishni boshladilar². 1887-yilda Samarqandda o'rta rus maktabi ochildi, bu orqali mahalliy aholini rus tili va madaniyatiga moslashtirish siyosati yuritildi. Bu jarayon "ruslashtirish" deb nomlangan siyosiy va madaniy strategiyaning bir qismi edi. Ayniqsa, davlat

¹ Karimov M. *Samarqand viloyatida Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati va uning oqibatlari*. – T.: O'zbekiston, 2015. – B. 124.

² Turg'unov A. *XIX asr oxirida Markaziy Osiyo agrar iqtisodiyoti: O'zgarishlar va muammolar*. – T.: Ma'naviyat, 2016. – B. 89.

FAN, TA'LIM, TEXNOLOGIYA VA ISHLAB CHIQRISH INTEGRATSIYASI ASOSIDA RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI VOLUME-2, ISSUE-4

xizmatchilarini tayyorlash, ruscha savodxonlikni kengaytirish orqali mahalliy elitani imperiyaga sodiq qilib tarbiyalashga harakat qilindi.

1886-yilda esa Rossiya imperiyasining Turkiston o'lkasini boshqarish to'g'risidagi "Turkiston nizomi" qabul qilinib, u orqali Samarqand viloyati rasmiy ravishda Turkiston general-gubernatorligiga bo'ysundirilgan viloyatlardan biri sifatida qayta tashkil etildi. Bu nizom asosida viloyat bo'linmalari, hokimiyat vakolatlari va fuqarolik boshqaruvi tizimi aniq belgilandi. Viloyat uezdlarga, uezdlar esa volostlarga bo'lindi. Har bir bo'limda Rossiyadan yuborilgan mansabdor shaxslar ishladi, ular ko'pincha mahalliy aholining manfaatlaridan ko'ra imperiyaning manfaatlarini ustun qo'yishardi.

Samarqand viloyatida Rossiya imperiyasi hukmronligining o'rnatilishi, uni mustamlakaga aylantirish jarayoni bosqichma-bosqich amalga oshirildi. Bu hukmronlik mahalliy iqtisodiyot, madaniyat, siyosat va ijtimoiy hayotga katta ta'sir ko'rsatdi. Mahalliy aholining yerlariga egalik huquqlari cheklana boshladi, ko'plab yerlar rus askarlari va amaldorlariga berildi. Ayniqsa, irrigatsiya tizimining nazorat ostiga olinishi dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi aholining ahvolini og'irlashtirdi.

Shunday qilib, XIX asr oxiriga kelib, Samarqand viloyatida Rossiya imperiyasi mustamlakachilik tizimi to'liq o'rnatildi³. Bu tizim harbiy kuch, siyosiy boshqaruv va madaniy ta'sir orqali mustahkamlanib bordi. Mahalliy aholi esa bu tizimga moslashishga majbur bo'ldi, ayrim hollarda qarshilik ko'rsatildi, biroq kuch bilan bostirildi. Mustamlaka boshqaruvi ostidagi Samarqand viloyati o'zining tarixiy, ijtimoiy va madaniy rivojida butunlay yangi bosqichga kirib bordi.

Rossiya imperiyasi Samarqand viloyatini o'z mustamlakasiga aylantirgach, bu yerda o'ziga xos boshqaruv tizimini joriy etdi. Boshqaruv tizimi asosan harbiy-ma'muriy asosda tashkil etilgan bo'lib, imperiyaning strategik manfaatlariga xizmat qiladigan tuzilmani yaratishga qaratilgan edi. 1868-yilda Samarqand shahri Rossiya qo'shinlari tomonidan egallangach, bu hudud dastlab Zarafshon okrugi nomi bilan yuritildi va bevosita Turkiston general-gubernatorligiga bo'ysundirildi. Zarafshon okrugi Rossiya imperiyasi tarkibida yagona o'ringa ega bo'lib, u to'g'ridan-to'g'ri general-gubernatorga hisob beruvchi mustaqil boshqaruv birligi sifatida faoliyat yuritdi.

Viloyatning boshqaruvi imperiya tomonidan tayinlangan harbiy gubernator qo'lida bo'ldi. 1868–1873-yillar davomida general A.A. Abramov bu lavozimda xizmat qilib, zaruriy harbiy va fuqarolik tuzilmalarni yaratishga kirishdi. Uning boshqaruvi davrida Rossiya qonunlariga asoslangan ma'muriy apparat tashkil etildi⁴.

³ Hakimov S. *Paxtachilik va sug'orish tizimi: Samarqand viloyati misolida*. – T.: O'zbekiston, 2014. – B. 112.

⁴ Mahmudov A. *Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyoda mustamlakachilik siyosati*. – Moskva, 2013. – B. 147.

FAN, TA'LIM, TEXNOLOGIYA VA ISHLAB CHIQRISH INTEGRATSIYASI ASOSIDA RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI VOLUME-2, ISSUE-4

1871-yildan boshlab bu hududda Rossiya sud, soliq va ma'muriy tizimlari rasman joriy qilindi. Mahalliy aholi ustidan nazoratni kuchaytirish maqsadida rus harbiylari va amaldorlari tomonidan yuritiladigan boshqaruv idoralari tashkil etildi. Bu idoralarda xizmat qilayotgan mansabdorlar ko'p hollarda ruslar bo'lib, ular mahalliy aholi bilan vositachilarsiz, bevosita Rossiya imperiyasi vakillari sifatida ish olib borishgan.

1886-yilda qabul qilingan "Turkiston viloyatini boshqarish to'g'risidagi Nizom" asosida Samarqand rasmiy ravishda viloyat maqomiga ega bo'ldi va u Turkiston general-gubernatorligi tarkibidagi Sirdaryo va Farg'ona viloyatlari qatoriga qo'shildi. Bu nizomga ko'ra, viloyat uездlarga (tumanlarga), uездlar esa volostlarga (kichik ma'muriy birliklar) bo'linib boshqarila boshlandi. Har bir uезд boshlig'i (uyezd nachalnigi) imperiya tomonidan tayinlanar, u o'z navbatida soliq yig'ish, tartibni saqlash, sud ishlarini yuritish va harbiy xizmatni tashkil etish kabi vazifalarni bajarardi.

Mahalliy boshqaruv tizimida sobiq Buxoro amirligidan qolgan tuzilmalar saqlanmagan, balki to'liq Rossiya imperiyasi standartlariga moslashtirilgan edi. Shu tariqa mahalliy aholining o'zini o'zi boshqarish huquqi yo'qqa chiqarildi⁵. Masalan, ilgari mavjud bo'lgan qozilik (islomiy sud) tizimi cheklab qo'yildi va sud ishlari Rossiya qonunlariga asosan rus sudyalari tomonidan olib borila boshlandi. Mahalliy sudlar esa faqatgina oila va shaxsiy nizolarni ko'rib chiqish vakolatiga ega bo'ldi.

Samarqand viloyatida bosqinchilik siyosatini mustahkamlash uchun rus harbiy qism va garnizonlari keng joylashtirildi. 1880-yillarda Samarqandda yirik harbiy garnizon barpo qilinib, u orqali viloyatdagi har qanday ijtimoiy norozilik yoki qarshilik kuch bilan bostirildi. Bu harbiylar nafaqat xavfsizlik, balki ma'muriy nazoratni ham ta'minlashda faol ishtirok etganlar⁶. Shuningdek, 1887-yilda Samarqandda rus maktabi ochilib, ruslashtirish siyosati boshlandi, bu orqali mahalliy elita vakillarini imperiyaga sodiq qilish maqsad qilingan.

Viloyatdagi yer munosabatlari ham tubdan o'zgartirildi. Aholining katta qismi dehqonchilik bilan shug'ullanganligi sababli, irrigatsiya tizimi va yer egaligi ustidan nazorat o'rnatilishi muhim bo'lgan. 1870-yillarda Rossiya harbiy muhandislari tomonidan sug'orish tizimlari ro'yxatga olinib, ularga egalik qilish imperiya foydasiga qayta taqsimlandi. Yirik rus yer egalari va xizmat qilgan askarlarga yer ajratilib, mahalliy aholi esa bu yerlarda ijarachi sifatida ishlashga majbur bo'ldi.

Shunday qilib, Samarqand viloyatida o'rnatilgan boshqaruv tizimi to'liq Rossiya imperiyasi manfaatlariga xizmat qiluvchi, harbiy-ma'muriy nazorat ostidagi mustamlakachilik tizimi bo'ldi. U siyosiy mustaqillikni to'liq chekladi, mahalliy

⁵ Shomurodov R. *Samarqand viloyatining yer mulkchilik tizimi va irrigatsiya siyosati: Tarixiy tahlil.* – T.: Ilm Ziyoy, 2018. – B. 75.

⁶ Muminov F. *Markaziy Osiyo qishloq xo'jaligida Rossiya imperiyasining ta'siri: Samarqand viloyati misolida.* – Moskva, 2012. – B. 98.

**FAN, TA'LIM, TEXNOLOGIYA VA ISHLAB CHIQRISH
INTEGRATSIYASI ASOSIDA RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI
VOLUME-2, ISSUE-4**

ijtimoiy va iqtisodiy hayotni imperiyaning manfaatlariga yo'naltirdi va asta-sekin Rossiya markaziy qonunchiligi asosida yagona boshqaruv modeliga keltirildi. Bu tizim o'zining qat'iyati va kuch ishlatishga tayangan siyosati orqali Samarqand viloyatini imperiya tuzilmasiga majburan moslashtirdi.

Rossiya imperiyasi tomonidan Samarqand viloyatida joriy etilgan mustamlakachilik boshqaruv tizimi uzoq muddatli siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy oqibatlarga olib keldi. Bu tizim mahalliy aholining hayot tarzini tubdan o'zgartirib, ularni siyosiy mustaqillikdan mahrum etdi hamda iqtisodiy jihatdan Rossiya imperiyasiga tobe holatga keltirdi. Avvalo, siyosiy nuqtai nazardan, mahalliy aholining o'zini o'zi boshqarish imkoniyati yo'qqa chiqarildi. Qozilar, amirlik davridagi boshqaruv idoralari va an'anaviy liderlar o'z vakolatlarini yo'qotdi. Bu esa mahalliy jamiyatda boshboshdoqlik, adolatsizlik va Rossiyaga qarshi norozilik kayfiyatining ortishiga sabab bo'ldi. Masalan, 1916-yilgi "Chor chaqirig'i" deb atalgan voqealar davrida Samarqand viloyatida ham ommaviy noroziliklar yuz berdi. Chunki bu viloyatdan minglab yoshlar birinchi jahon urushiga majburan safarbar etildi. Natijada, yuzlab odamlar qochishga, qarshilik ko'rsatishga majbur bo'ldi, ba'zilari esa qatl etildi yoki qamoqqa olindi.

Iqtisodiy jihatdan esa, Rossiya imperiyasi tomonidan yer egaligi tizimining o'zgartirilishi va soliqlar tizimining joriy etilishi mahalliy aholi, ayniqsa dehqonlar hayotiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Ko'plab yerlar Rossiya askarlari va amaldorlariga tarqatildi. 1880-yillarga kelib viloyatdagi qishloq xo'jalik yerlarining 30 foizdan ortig'i bevosita yoki bilvosita Rossiya mansabdor shaxslari nazoratiga o'tgan edi. Mahalliy aholiga esa ijaraga olinadigan yerlar qolgan bo'lib, bu yerlar uchun ular yuqori miqdorda soliqlar to'lashga majbur bo'lishdi. Masalan, 1890-yillarda dehqonlardan yiliga yig'iladigan yer solig'i 10 rublni tashkil etgan bo'lsa, bu o'sha davrdagi o'rtacha daromadning 20–25 foiziga teng bo'lgan⁷. Bundan tashqari, soliqlar faqat pul ko'rinishida emas, balki mahsulot bilan ham undirilgan, bu esa dehqonlar uchun qo'shimcha yuk bo'lgan.

Madaniy va ma'naviy sohalarda ham Rossiya imperiyasining siyosati uzoq muddatli salbiy oqibatlar qoldirdi. Ruslashtirish siyosati asosida rus maktablari ochilib, rus tili va madaniyati targ'ib qilindi. 1897-yilgi birinchi imperiyaviy aholini ro'yxatga olish ma'lumotlariga ko'ra, Samarqand viloyatidagi rus aholisining ulushi 6 foizni tashkil etgan bo'lsa-da, ular barcha ma'muriy va ta'lim tizimlarida yetakchi o'rinda edi. Mahalliy aholi orasida savodxonlik darajasi juda past bo'lib, aynan 1897-yilgi ro'yxatga ko'ra, viloyatdagi umumiy savodxonlik darajasi atigi 7 foizni tashkil qilgan,

⁷ Sattorov Sh. *Mustamlakachilik davrida Samarqand va Buxoro: Agrar tizim va iqtisodiy ta'sirlar*. – T.: Fan, 2017. – B. 114.

**FAN, TA'LIM, TEXNOLOGIYA VA ISHLAB CHIQRARISH
INTEGRATSIYASI ASOSIDA RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI
VOLUME-2, ISSUE-4**

bu ko'rsatkich erkaklar orasida 10 foiz, ayollar orasida esa bor-yo'g'i 2 foiz edi. Bu esa Rossiya imperiyasi siyosatining mahalliy aholiga ta'lim berishdan ko'ra, ularni qaramlikda ushlab turishga yo'naltirilganini ko'rsatadi.

Samarqand viloyatidagi ijtimoiy tengsizlik kuchayib bordi. Rossiyalik amaldorlar va askarlar maxsus huquq va imtiyozlarga ega bo'lishgan, mahalliy aholi esa ikkinchi darajali fuqarolar sifatida qaralgan. Bu ijtimoiy bosim natijasida viloyatda norozilik kayfiyati tobora ortib bordi va bu holat XX asr boshlariga kelib siyosiy harakatlar shaklida namoyon bo'la boshladi. 1905-yilgi Rossiyadagi inqilob Samarqandda ham aks sado berdi - bosmachilik harakati aynan mana shu siyosiy, iqtisodiy va madaniy bosim natijasi sifatida shakllandi.

Natijada, Rossiya imperiyasi tomonidan joriy etilgan boshqaruv tizimi mahalliy aholining noroziligini keltirib chiqardi va bu norozilik XX asr boshida bosmachilik harakati shaklida kuchli qarshilikka aylandi. 1917-yilgi Fevral inqilobi va undan keyingi Oktyabr to'ntarishi natijasida Rossiya imperiyasi ag'darilgach, Samarqand viloyatida ham mustamlakachilik boshqaruvi tugadi⁸. 1918-yilga kelib, Turkiston Muxtor Sovet Sotsialistik Respublikasi tarkibiga kiritilgan Samarqand viloyatida sovet hokimiyati o'rnatildi. Bu esa mustamlakachilik tizimining rasmiy tugashi bo'ldi, biroq uning salbiy oqibatlari — iqtisodiy tengsizlik, savodsizlik, madaniy ajratish — uzoq yillar davomida saqlanib qoldi. Shu tariqa Rossiya imperiyasi tomonidan o'rnatilgan boshqaruv tizimi mahalliy aholining mustaqil rivojlanishiga katta to'siq bo'ldi va tarixiy jihatdan keskin norozilik, siyosiy qarshilik hamda inqilobiy harakatlar bilan yakunlandi.

Yer egalik tizimining o'zgarishi bilan bir qatorda, irrigatsiya – ya'ni sug'orish tizimi ham davlat nazoratiga o'tdi Rossiya imperiyasi tomonidan XIX asr oxirida Samarqand viloyatida o'rnatilgan mustamlakachilik boshqaruvi hudud iqtisodiyotiga, ayniqsa qishloq xo'jaligiga chuqur va keng qamrovli ta'sir ko'rsatdi⁹. Bu ta'sirlar asosan yerga egalik tartibining o'zgarishi, irrigatsiya tizimining nazorat ostiga olinishi, majburiy ekin turlari siyosati va soliq yukining ortishi orqali namoyon bo'ldi.

⁸ Rahmonov M. *Samarqand viloyatida sug'orish tizimining o'zgarishi va ekologik oqibatlar*. – T.: Yangi asr avlodi, 2015. – B. 92.

⁹ Davronov J. *Markaziy Osiyo iqtisodiyotining transformatsiyasi: XIX asr oxiri - XX asr boshlarida*. – Toshkent, 2014. – B. 123.